

Присвячую д-ру Ів. Копачеві

Борис Граб був хлопська дитина. Батько його, заможний господар у підгірському селі Д. коло Добромиля, віддав його, свого найстаршого сина, до школи спершу до Лаврова до василіан, а потім до Перемишля до гімназії. Борис учився дуже добре і вчасно почав заробляти собі на хліб лекціями. Батько бажав, щоб син, скінчивши гімназію, йшов до духовної семінарії, але Борис уперся і пішов до Відня на медицину.

Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, ба й учителі гляділи на нього, як на головну оздобу закладу. Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він із тими вродженими дарами лучив велику пильність і працьовитість, замилювання до порядку і точності і вироблене гімнастикою та фізичною працею здоров'я та сильну будову тіла. Свій час умів він розділити так, що на всяку роботу, на всяку науку знаходив час і пору.

Ще в гімназії він з власної охоти навчився кількох європейських мов, прочитав у кождім із них чільні твори літератури, які лише міг запопасти в такому неосвітньому місті, як Перемишль, але, крім того, живучи два роки у столяра, вивчився столярства, відтак у токаря токарства, а ще в сьомім класі не побоявся насмішок товаришів, ба й деяких учителів, але перейшов на квартиру до одного шевця і в заміну за підучування його сина вивчився й того, у школярів так погордженого, ремесла. Лиш один учитель, Міхонський, хвалив Граба за те, заохочував і інших учитися ремесла і обик духовної праці не занедбувати й фізичної, хоч, розуміється, надармо. Оце намагання сполучити науку з фізичною працею звело

Бориса до купи з Міхонським, який сам закликав його до себе до хати, часто розмовляв з ним і старався по змозі дати його думанню й науці живий напрям, вільний від шкільного педантизму й заскорузлості.

Міхонський — се була вельми оригінальна й симпатична постать, рідка поява між гімназіальними вчителями. Незвичайно нервовий і чутливий, він умів бути терпливим і повільним та лагідним. Усе в нім, від нерівного поквапного ходу і бистрого, але миготливого погляду, аж до методи навчання, приступної, живої і щиро предметової (він учив математики, логіки й психології), а разом прибраного в якісь педантичні форми, в якусь дрібничкову формалістику,— все, кажу, в нім було немов навмисне зложене з суперечностей. М'якого серця і доброї душі, він міг довести до розпуки ученика — хоч і здібного, але повільного, флегматика; лише нервові, прудкі, рухливі натури могли подобатись йому. А проте той сам чоловік з педантичною строгістю додивлявся до того, як ученик стоїть при таблиці, як держить крейду, як маже губкою, як кланяється,— і не вважав зайвим по десять раз на кожній годині навчати учеників методичності, повільного, але ясного думання, точності й економії у всіх рухах, поступках і ділах.

— Не надто квапся, не надто й гайся, нічого замного! — оце були його улюблені приказки. Ученик, який на завдане питання відповідав занадто швидко й гладко, відразу збуджував його недовір'я.

— А покажи-но ти мені книжку, з якої ти се так гладко напам'ять вивчився! — звик він був говорити такому ученикові, вислухавши його відповіді, а коли той упирався при тім, що говорить се не з пам'яті, а з голови, завдавав йому для проби таке питання, якого не було в книжці і на яке треба було відповісти з добрим наміслом. Такими питаннями він випробовував здібність мислення у своїх учеників. І вже у кого

побачив, що відповідь на питання виходить справді здобутком його власної, хоч і невеличкої духової праці, для такого мав велике поважання.

— Власна думка! Власна духова праця, ось у чім властива ціль гімназії! — повторяв він не раз. — Ти думаєш один з другим, що та латина, грека, фізика чи математика, логіка чи психологія, що ми тут з тобою переробляємо, придасться тобі потім у житті на щось? Не вір тому! Хіба на вчителя підеш, та й то в таким разі придасться тобі з того лиш мала частина. А так, у звичайнім житті інтелігентного чоловіка, урядника, купця, ремісника — все се зовсім ні до чого не здалося. Самі побачите, як лише вийдете з гімназії; за рік, за два половина з вас забуде читати по-грецьки, латинської книжки до смерті не візьме в руки, а на логарифми буде дивитися, як теля на нові ворота. І що ж з того виходить? Я знаю: дехто скаже: "Дурні професори, дарма гають час собі й нам і вчать нас непотрібних речей". Отже, неправда! Ми з вами, як той біблійний Саул, що то пішов шукати загублених ослиць, а знайшов корону. Ми нібито ведемо вас шукати ослиць, ніби тих граматичних форм, алгебраїчних формул, історичних дат. А тим часом ні! Не о те ходять! Головна річ у тім, аби ви навчилися володіти своїм мізком. Знаєте, як мала дитина вчиться зразу дивитися очима, потім хапати руками, а нарешті ходити ногами та говорити. Так і гімназія вчить вас володіти духовими органами, виробляє пам'ять, порядне думання, систематичність, а нарешті критичність. Отсе мета гімназії. Гімназія — се та ж гімнастика, лише на широкій духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований узятися до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє життя. Аж там, за дверима гімназії, почнеться те, що має придатися тобі в житті, правдива наука. Тут усе лише гімнастика, вироблювання здібностей, а з них найвища, найдорожча — здібність власного думання.

Борис Граб відразу, ще в третім класі нижчої гімназії, звернув на себе увагу Міхонського. В ту пору се був дикий, валовитий і неохайний хлопець, який між усіма учениками свого класу визначувався нечищеними по Кілька неділь чобітьми, брудною сорочкою, подертим сурдутом, нечесаним волоссям і — першою локацією.

Наука в двох перших гімназійних класах вимагала лише пам'яті, а не праці думок; для того Граб, обдарований такою надзвичайною пам'яттю, що всі виклади вчителів, запам'ятував відразу в школі, не вчився дома нічого, але, поробивши писемні роботи, коли були позавдавані, і відбувши дві-три години приватних лекцій (учив звичайно своїх товаришів-однокласників, і то так, що один або два платили йому по два гульдени місячно, а на вчіння сходився весь "сірий кінець" класу), втікав із гурту і забавлявся по-своєму. Жив він у дуже поганій часті міста, над невеличким потоком, обставленим по двох боках поруччями. Граб вилазив на те поруччя і ходив по нім, визувши чоботи. Поруччя було невисоке, півтора ліктя понад вулицею, але стояло на самім березі потоку, а берег був високий і стрімкий і стіною здіймався вгору на яких три сажні. Не було нічого легшого, як grimнути з поруччя в потік, якого дно було або болотяне, або вистелене грубим камінням. Понад оту пропасть ходив Борис цілими годинами; іншим світ крутився, коли лише з протилежного берега гляділи на нього, а йому байдуже. Та й поліція ніколи майже не заходила в ту часті міста, щоб була могла заборонити йому тої гімнастики.

Раз якось Міхонський переходив туди і побачив Бориса на тій еквілібристиці. Думав, що хлопець побачить його і втече, але Борис ішов спокійно, рівно, не змигаючи оком із поруччя, і нічого більше не бачив. Він був подібний до лунатика. Міхонський наблизився аж зовсім до нього і кликнув:

— А ти що робиш?

Борис оглянувся, змішався. Міхонському бачилось, що він ось-ось захитається і впаде, тож прискочив і вхопив його за руку.

— Що се ти робиш? — повторив учитель.

— Про... про!., про...— лепотів хлопець і, мов прикипівши, стояв на місці, на поруччю.

— Злізь на землю і говори порядно! — остро промовив Міхонський.

Борис зіскочив з поруччя, але на вчителеві запити не вмів відповісти нічого порядного.

— А лекції вмієш на завтра?

— Вмію.

— А задачі, препарції маєш?

— Маю.

— І чого ж ти ходиш туди?

— А що ж маю робити? — простодушно запитав Борис.

— Але ж тут можеш в'язи зломити.

— Ні, не зломлю.

Міхонський зацікавився занедбаним хлопчиною. На годинах алгебри він мав з ним муку: ані стати, ані крейду взяти, ані

писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблиски власної думки.

— Де ти живеш? — запитав Міхонський Бориса.

Той показав.

Ходи, хочу подивитися.

Борис попровадив його.

— Як тут вогко! Як тут брудно! Як тут тісно! Який тут галас! Яка тут задуха! — раз по разу викрикував Міхонський. — Ну, і не диво, що ти волиш по поруччю лазити, ніж тут сидіти. Тут сидіти — то смерть! Чому тебе батько не помістив деінде?

— Бо сей господар його знайомий.

— Як маєш вільний час, то приходи до мене,— мовив учитель. — Ти знаєш, де я живу?

— Знаю.

— Прийдеш?

— Прийду.

Але Борис не йшов до Міхонського. Сей жив у гарнім домику над Сяном. Переходячи поуз того домика, Борис не раз бачив гарне панське урядження в його середині і стидався йти туди. Минув тиждень. Міхонський немов і забув про Бориса, хоч три рази мав години в його класі. Аж за четвертим разом викликав Бориса до таблиці. Живо забилося серце у хлопця, він увесь

спаленів, але, напружуючи всі сили духу й тіла, старався зручно вийти з лавки, стати при таблиці, взяти в праву руку крейду, а в ліву губку, словом, робити все так, як любив Міхонський. А Міхонський стояв збоку і пильно дивився на нього, не кажучи ані слова. Тільки всміхався з-за своєї густої чорної бороди, але Борис не бачив того.

— А з нього може вийти славний хлопець! — сказав він ніби сам до себе, але так, що цілий клас вчув; вчув і Борис. Його серце заметалося, затріпотіло якоюсь радістю; він почув сором, що не заслужив на таку добрість учителя, що не додержав даного йому слова. Міхонський подиктував йому якесь завдання. Борис написав і по короткім розмислі спокійно, не поспішаючись, за порядком узявся розв'язувати його. Міхонський ходив на пальцях по класу і любувався.

— Добре! — сказав він, коли робота буда зроблена. — Добре, дуже добре. Сідай на місце!

Борис поклав крейду і губку і сів.

— Гов! — скрикнув нараз Міхонський, немов нагадавши собі щось. — Борис Граб! А скажи-но ти мені, хто найбільший дурень у тім класі?

— Я,— сказав Борис, не надумуючись.

— Для чого?

— Бо дав слово прийти до пана професора, о не прийшов.

— А чому не прийшов?

— Бо... бо... бо...

Борис зап'явся, почервонів по самі вуха і — розплакався.

— Ага, бачиш! — сказав Міхонський. — А на другий раз не будь дурнем і приходи.

— Прийду.

Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусив освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довір'я, а потім узявся "цивілізувати" сього дикуна. Почав від того, що навчив його порядно ходити, просто, не перевалюючись з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятись, сідати, навчив тої акуратності й економії у всіх рухах, словах і поступках, що, як він говорив, повинна ціхувати розумного і практичного чоловіка. Він узявся робити з ним хатню гімнастику (тоді се ще була у нас нечувана новість), аби призвичаїти його до швидкості, прецизії й грації в рухах. Він постарався і винайшов для нього інше, здоровіше помешкання, власне у столяра, і велів Борисові в вільних хвилях учитися столярства. Книжок поки що не давав йому ніяких. "Досить з тебе й шкільних,— говорив він. — На інші прийде черга потому. Тепер роби на варстаті!"

І Борис робив. Аж у п'ятім класі Міхонський, бачачи, що хлопчина і фізично виробився, став здоровий, як дубчак, моторний та цікавий і що дух його доволі зміцнів і привик до методичної праці, почав давати йому книжки до читання зі своєї бібліотеки. Зачав, розуміється, від тої азбуки людської та цивілізації, від "Одіссеї", яку дав читати хлопцю в польським перекладі. Борис перечитав безсмертну поему одним духом за кілька днів і приніс Міхонському книжку назад з подякою.

— А що, прочитав?

— Прочитав.

— Ну, розкажи мені, що ти прочитав?

Борис був приготований на це питання. Він розповів Міхонському зміст поеми, дитячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові картини.

— Ну, добре,— мовив Міхонський. — Але знаєш ти, що це тільки одна половина "Одіссеї", оте все, що ти мені це розповів.

— Одна половина! — скрикнув здивований хлопець.

— Еге, одна половина.

— Значить, є ще й друга?

— Є й друга.

— А де? Можна просити пана професора?

— Тут вона. В тій самій книжці. Візьми її і прочитай ще раз, а тоді розкажеш мені й другу половину.

Борис був трохи розчарований, узяв книжку, але кілька днів не мав охоти братися наново до читання.

— А що, знаходиш другу половину "Одіссеї"? — запитав його Міхонський.

— Ні, не знаходжу.

— А читаєш ще раз?

— Читаю.

— Не бреши, Борисе! — напівлагідно, а напів якомсь жалісно скрикнув Міхонський.— Ти не зачинав другий раз читати, а то б, певно, знайшов і другу половину. Правда, що не зачинав?

— Не зачинав,— сказав засоромлений Борис.

— То-то й є! Адже я знаю, що такий розумний хлопець, як ти, як прочитає таку розумну книжку, як "Одіссея", то мусить знайти й другу її половину.

Ся розмова глибоко шпигнула Бориса. Він постановив собі ніколи не брехати і зараз же взявся другий раз читати "Одіссею". Тепер, знаючи її зміст, він читав її помалу. Живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав відмалечку. Чим далше вглиблявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та міфологічні дивогляди, а зате тим яркіше визначувалися картини сільського віча, возової подорожі польовими дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. ін. Другий раз він прочитав поему з далеко більшим інтересом, як перший раз, і розповів сим разом Міхонському зовсім інший зміст, як першим разом. Живі спомини з власного життя додавали його оповіданню ще більше свіжості, ясності та виразу.

— А видиш! — сказав Міхонський, стараючись не надто сильно показати свою радість.— Правда, що ся половина рівно цікава, як і тамта, яку ти мені розповів першим разом?

— І ще цікавіша! — мовив утішений своїм відкриттям Борис.

— А чому цікавіша?

— Тому... Тому...— Борис хвилю вагувався, немов шукаючи слів, щоб вияснити те, що не зовсім іще ясно зарисовувалось у його душі. — Я думаю... мені представляється ціла "Одіссея" як дім. Отсі малюнки з життя — то фундамент, то зруб, а тамті чудесні пригоди — то гарні різьблені та мальовані оздоби, ганки, галерійки...

— Браво! — сказав Міхонський. — І на правду, хто перший раз оглядає дім, той насамперед зверне увагу на ті побічні речі, стовпчики, вікна, мальовила по стінах, драперії. Треба вже тямучого чоловіка і уважного оглядача, щоб звернув увагу на розклад будинку, на весь його план, на тривкість фундаментів, уставлення дверей та печей. А для тих, що живуть у домі, се далеко важніше, ніж ті оздоби, які іноді стають навіть завадою, які з певним накладом праці треба оберігати та шанувати, а які властиво не приносять ніякого пожитку. Ну, але тепер скажу тобі ще один секрет. Те, що ти досі бачив у "Одіссеї", ті обі половини її змісту, то властиво лиш одна сторона речі. Поза тим, що ти бачив тепер, криється інша, ще далеко цікавіша історія.

Борис витріщив на вчителя заіскрені цікавістю очі.

— Бачиш, то так,— мовив Міхонський. — Читаючи її перший раз, ти перебіг немов по одній лінії через її зміст, немов вузенькою стежечкою через поле. Ти любувався лише бігом та закрутами тої стежки, небагато зважаючи на ціле поле. Правда?

— Правда.

— Читаючи другий раз, ти вже бачив, що ся стежечка — то не головна річ. Ти звернув увагу на ціле поле, на його ґрунт, на те, що на ньому засіяно. Так?

— Здається, так.

— Бачиш. Та досі ти студіював "Одіссею", що так скажу, планіметрично, як одну площу, на якій стоїш і сам. Ти не пробував — і не міг — підвестися вище, над неї, оглянути її не як площу, а як річ відрубну, заокруглену в собі, як окремий світ, наділений власним рухом, власним життям. Се був би, що так скажу, стереометричний погляд. Ну, та на се ти ще замолодий! Маєш час. Колись, по матурі або ще пізніше, як ввійдеш у своє власне, практичне життя, як поспробуєш і для себе сотворити свій власний матеріальний і духовий світ, тоді поспробуй також іще раз прочитати "Одіссею". Тоді побачиш ту нову її сторону. Даси мені слово, що зробиш се?

— Дуже радо.

Міхонський стиснув хлопцеві руку.

— А не забудеш?

— Ні, не забуду.

— І затям собі мій дезидерат: при читанні всякої книжки від планіметричного способу бачення доходити до стереометричного. Я знаю, се тобі не зовсім зрозуміле, але прийде пора, зрозумієш. І не думай собі, що се вже все, що, осягнувши той ступінь, ти вже матимеш ключ до цілковитого розуміння творів людського генія. Ні, сину (се перший раз Міхонський назвав Бориса сином, і перший раз Борис почув якесь незвичайне зворушення, якусь дивну м'якість у його

голосі), ні, се все лиш один ступінь, лиш початок, так само як планіметрія й стереометрія — то лише початки, азбука математики. Далі забажаєш пізнати внутрішню структуру, так сказати механіку твору, потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хімію; далі сам процес його творення, його зв'язок з тодішнім часом, що його автор узяв із минувшини, зі своєї сучасності; далі дійдеш до оцінювання самих основних ідей, так сказати, психології його твору, а потім ще далі розшириш горизонт і будеш питати: відки у тодішніх людей і в отого таємничого Гомера взялася думка складати такі твори? І в такій формі? І такою мовою? І тисячні, тисячні подібні питання насунуться тобі, і тоді побачиш, як такий твір, частка життя великої нації, веде нас до студіювання того життя і виявляє на кождім кроці стільки ж безмежних горизонтів та нерозгаданих загадок, як і само життя.

— Та невже можна задавати собі такі питання? — запитав несміливо Борис, якому зашуміло в голові від тих несподівано розкритих перед ним далеких перспектив.

— Не лише можна, але й треба,— мовив Міхонський.

— І є надія дійти в таких речах до правдивої відповіді?

— Скажи: до якоїсь відповіді! — з притиском мовив Міхонський.— Що значить "правдива" відповідь? Що для нас правдиве, для інших, пізніших, може бути вже не зовсім правдиве. Головна річ: відповідно поставити питання і дати на нього відповідь, згідну зі звісними нам фактами. Інші будуть мати більше фактів або розумітимуть наші факти не так, як ми, то й відповідь їх буде інша. Ну, та годі про се. Ще маєш час на такі речі. Ти ще,— він усміхнувся ласкаво,— на планіметричнім погляді стоїш. Читай далі! Читай не багато, не швидко, а старайся доходити до стереометричного погляду. Тоді поговоримо про се більше.

Від того часу Борис під проводом Міхонського прочитав усі найкращі твори Гете, Шіллера, Лессінга та Віланда. Шекспіра читав у німецькій перекладі, бо в Перемишлі не було нікого, хто б навчив його англійської мови. За принукою Міхонського, він зараз у п'ятім класі записався на французьке і по двох роках дійшов до того, що міг в оригіналі читати Мольєра, Расіна та Корнеля. Знаючи латинську та французьку мову, він при допомозі Міхонського легко вивчився італійської, перечитав обов'язкове "I promessi sposi"* Манцоні, та його тягло до Данте й Аріосто. Міхонський радив йому лишити собі їх на час по матурі, а тим часом поглиблював його розуміння прочитаних авторів розмовами про твори чільних майстрів усесвітньої літератури. Добачаючи в Грабових відповідях та рефератах, що він із планіметричної — по його термінології — стадії розуміння переходить до стереометричної, він давав йому читати докладні життєписи даних авторів, збірники їх листів, мемуари їх самих та їх сучасників і тим приучував його, з одного боку, розуміти всякий твір людського духу на основі того часу й тих живих людських взаємин, яких він був витвором і виразом, а з другого боку, призвичаював його розуміти історію даного часу, так сказати, аналітично, із свідощів та настроїв тогочасних людей, а не з готових шаблонових конструкцій шкільних підручників. Тоді поза шкільними підручниками були в моді серед гімназійної молодіжі більші "Weltgeschichte-и"* Роттека й Шлоссера, та Міхонський не радив Борисові читати їх.

— У загальних нарисах,— мовив він,— маєш усесвітню історію в школі. Сю мусиш вивчити, хоча там дев'ять десятих дурниці. Пощо тобі ще збільшувати той баласт і набивати собі голову готовими конструкціями, які для свого часу і для їх авторів може й мали якесь значіння, а для нас не мають ніякого? Захочеш глибше ввійти в студіювання якоїсь історичної епохи, то йди просто до джерел, до сучасних тій епосі писань або до основних монографій, а отакі сметанкарі, що нібито збирають сметанку з усіх спеціальних праць, дають по правді

тільки якусь бовтанку, препаровану для їх власного смаку, але для нас, особливо для молодіжі, більше шкідливу, ніж позиточну.

Так само остерігав Міхонський Бориса перед читанням компендій історії літератури.

— Се не для тебе! — говорив він. — Старайся насамперед пізнати якнайбільше творів літератури з власного читання, а тоді вже берися й до історії літератури. Я би велів попалити дев'ять десятих частей усіх тих компендій. Се попросту деморалізація, а не наука. Вони виробляють цілі генерації тих премудрих людців, що все знають, але поверха, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов вони все те бачили, читали й передумали.

А вже найдужче розсердився Міхонський на Бориса (се й було лиш один-однісінький раз), коли припадково Борис, діставши від якогось товариша в позику естетику Лемке, свіжо тоді видану по-польськи, приніс її до свого вчителя і запитав, як йому братися до її прочитання.

— Кинь се геть! Навіть не дивися на се! То сміття! То дурниці від першого слова до остатнього! — кричав Міхонський. — Зараз перші слова "наука о рієкніе"* — то пірамідальна дурниця і брехня. Нема ніякої спеціальної науки про красоту, а естетика також зовсім не є наукою про красоту та й взагалі не є ніякою наукою. Красота — то наше суб'єктивне почування певних форм, пропорцій, звуків, кольорів, таке саме суб'єктивне, як любов, гнів, погорда. Нема ніякої спеціальної науки про любов ані про гнів, так само нема ніякої спеціальної науки про почуття краси. А поза нашим особистим почуттям ніякої краси нема, хоч най собі ті німецькі блягери кричать і на головах стають. Не читай того! Вчися дивитися на природу, на твори людської штуки, але дивитися власними очима, не

крізь окуляри ніяких псевдоестетичних формул. Чим більше їх будеш бачити, чим докладніше їм будеш придивлятися, чим ліпше будеш пізнавати їх техніку та загальні закони психології, тим краще виробиться твій смак. А отакі естетики — то властиво лише школи для вироблювання говорячих сорок та попугаїв, сморгонські академії, де вчать медведів танцювати — всіх на один лад і всіх без тям.

Обік чільних творів літератури — про твори штуки тоді в Перемишлі не було й мови — Міхонський давав Борисові читати добрі життєписи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їх листи, приучуючи його розуміти всякий твір того часу й тих людських взаємин, яких він був витвором і виразом. Отак прочитав Борис Люїсову біографію Гете та Еккерманові розмови з Гете, польські спомини Пасека, кореспонденцію Гете з Шіллером, мемуари Бенвенуто Челліні та Гетеву "Wahrheit und Dichtung"*. Жива основа — ось на що головно старався Міхонський звернути увагу свого улюбленого ученика. І звільна з-поза артистичних і поетичних дискусій висувалися уваги про саме людське життя, про сучасні заходи і змагання людського духу, про сучасну науку історичну, природничу й суспільну. Та тут Міхонський звичайно задовольнявся тим, що сформулював якесь питання і додавав:

— Власне над тим, у тім напрямі тепер працюють учені люди там, у вільніших краях. Ну, та й ти дізнаєшся про се в свій час. А тепер іще маєш час. Се вже належить до стереометричного способу задивлювання, а для сього ти ще не зовсім підготований.

Борис не напивав. Він чув у голосі Міхонського в таких моментах якусь сумну ноту, щось немов болючу резигнацію чоловіка, навченого здержливості давнішими сумними досвідами. З принагідних натяків самого Міхонського та з оповідань інших товаришів він знав, що Міхонський був

емігрантом із Росії, що одержав незвичайно широку освіту і готовився, мабуть, для далеко виднішої наукової кар'єри, ніж кар'єра бідного гімназійного "бельфера" в галицькій провінційній місті, і що якась незвичайна катастрофа викинула його з колії і прогнала в світ. Загнаний обставинами в глухе галицьке місто, не маючи надто щастя в родині, хоча мав молоду і незвичайно вродливу та веселої вдачі жінку і миленьку, гарну, як ангелик, донечку, він чув потребу хоч якої-будь духової, свободнішої і шкільним регуляміном непрописаної роботи і вдоволяв сю потребу працею над ширшим, свободнішим розвиванням бодай одного, найздібнішого та найхарактернішого — як йому бачилось — із-поміж своїх учеників.

Але на розвої тіла й розуму не кінчилась виховуюча діяльність Міхонського; розвій моральної істоти чоловіка займав у нього трохи чи не найважливіше місце. Правда, моральність розумів він далеко ширше й гуманніше, ніж її розуміють звичайно гімназійні вчителі та шкільні регуляміни. На всіх протоколах гімназійних конференцій, де виключувано учеників за гру в карти, пиятики і зносини з дівчатами, стояло ім'я Міхонського в числі тих, що голосували против виключення, і то звичайно такий голос подавав він сам-один.

— Я не похваляю тих поступків,— говорив він,— але одно те, що вони все-таки не такі вже смертельні гріхи, щоб за них морально убивати хлопця, а друге те, що всьому тому в великій мірі винні ми самі, ми, вчителі. Займіть, зацікавте хлопця наукою, давайте йому з себе приклад справді духового, відданого науці життя, то він прилипне до вас усею душею і не подумає навіть про п'янство й карти. А щодо дівчат — ет, не варто й говорити те, що вже давно воробці повинні б на дахах цвіркати!

Розуміється, такі його слова справи не поправляли, і вчителі під обухом регуляміну та шкільного закону не вагувались "убивати морально" щороку по кілька або й по кільканадцять молодих людей за такі проступки.

Борис, для якого Міхонський зробився правдивим духовим батьком, ані не подумав ніколи про карти та пиятику. Та й ніколи йому було: завсіди навал роботи, та й то роботи такої приманливої, що ніякими картами, ніякою пиятикою його від неї не відтягнеш. А втомиться, було, шкільною наукою та читанням позашкільних книжок, то біжить до своєї комірки, де мав невеличкий столярський варстат та власної роботи токареньку, і струже, точить, ріже, складає, доки й фізично натомлене тіло не запросить спочинку. А поза тою дрібною щоденною роботою виднілись такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще кращої і приманнішої роботи, що забутись хоч на годинку, заголомшитись чи то картами, чи трунком Борис уважав би для себе простою стратою, а не приємністю.

Ми вже бачили, яким простим, натуральним способом Міхонський розбудив у хлоп'ячій душі постанову — ніколи не брехати. Правда, треба було довгих літ систематичної та терпливої праці з боку вчителя та ретельного зусилля з боку ученика, щоб із сеї постанови, мов із зернятка, виплекати гарну рослину — чесну одвертість та правдивість характеру. Живучи в ненастанній, але різномірній і для того не вбійчій, все бадьорій праці, Борис привик добре обраховуватись зі силами, приступаючи до якої-будь роботи. Він привик числитися так само й зі словами, не обіцявав такого, чого не міг сповнити, а обіцявши, докладав усіх сил, щоб таки сповнити. Для того він, при поєдинчій та несконплікованій способі життя гімназійного ученика, ніколи не попадав у таке фальшиве положення, де би мусив крутити, вибіхуватись, як то кажуть, милити очі. Товариші знали й високо цінили його словність. Коли котрий запитав його про що-будь, то міг бути-певний, що Борис

або скаже йому відповідь зовсім докладну, або відповість просто, що сього не знає; та й у таких разях він, широко як на гімназіаста обчитаний, звичайно вмів сказати, де можна знайти відповідь на дане питання. Ученики зразу напівжартом прозвали його "Епаміондом", вичитавши в латинських виписах Шенкля речення про сього старинного героя, "qui ne joco quidem mentiretur" *. Під назвою "Епаміонда" знала Бориса вся гімназія.

* "Заручені" (італ.).— Ред.

* "Всесвітні історії" (нім.).— Ред.

* Наука про красу (польськ.).— Ред.

* "Правда і поезія" (нім.).— Ред.

* Що навіть жартом не говорив неправди (лат.).— Ред.